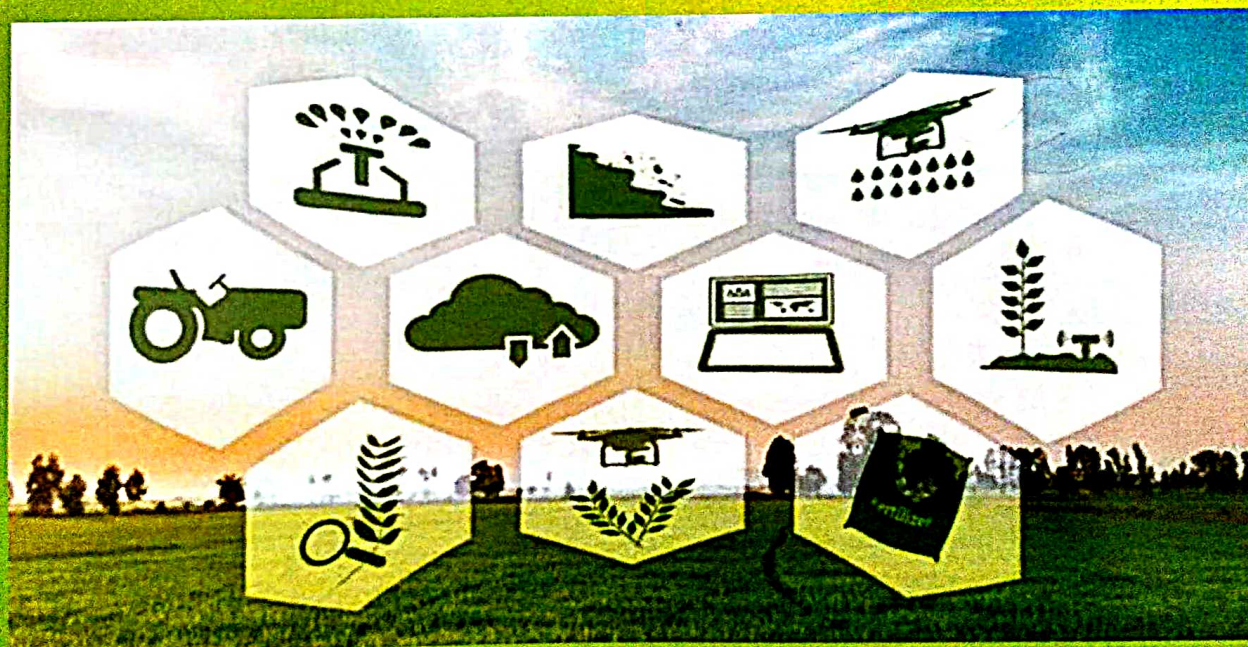

Agriculture Development Towards Sustainability

Editors

**Riswan M,
Dr. Prasanna Srinivas.R,
Rajesh KR., Abhay,
Santosh P. Mane**

Jyotikiran Publications, Pune
For the Success Choose the Best

Jyotikiran Publications, Pune
International Publication

Title : Agriculture Development Towards Sustainability

Editor Name : Riswan M, Dr. Prasanna Srinivas.R, Rajesh KR.
Abhay, Santosh P. Mane

Publishing Agency : Jyotikiran Publication, Pune

Publisher Address :Santosh Pandurang Mane
Sr. No. 204, Sahajeevan Society,
Bhekrinagar, Hadpsar, Pune-8
Mob- 8888454089
Email- jyotikiranpublicationpune@gmail.com

Printed By :Amitsons Digital Copier 106, Paras
Chamber, 1st Floor, Above Bank Of
India, Near Laxminarayan Theatre,
Swargate, Pune- 411009

Edition Details :1st

ISBN : 978-93-94819-16-0

Copyright : © Santosh P Mane

Publication Date : 30/11/2022

Agriculture Development towards Sustainability

ISBN: 978-93-94819-16-0
Pub. Date: 30 Nov. 2022
Volume: 1

1	The Role Of Water Resource Management In Agriculture Sustainability Dr. Nagde Daivashala Shivaji	120
2	शेती व्यवसाय समोरील प्रमुख समस्या व उपाय योजना:- डॉ. अंभुरे एस. डी.	125
3	Environmental Friendly Impact Of Jute And Related Problems With Jute Retting Process In Nadia District , West Bengal Dr. Ranjita Roy Sarkar	128
4	Significance of Legal Framework for Sustainable Agriculture in India Arafat Ali Saiyed and Akil Ali Saiyed	132
5	Sustainable Agricultural Growth in India -Issues and Challenges Dr Beenu Singh	137
6	शारदिकीकरणचा भारताच्या शाश्वत शेती विकासावर प्रतिकूल परिणाम - एक भौगोलिक अभ्यास प्रा. डॉ. गायकवाड सुभाष माणिकराव	140
7	Challenges of Agricultural Development in India Dr. Nitinkumar M. Patil and Dr. Babasaheb K. Wani	150

PRINCIPAL

Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpet, Dist. Parbhani

शेती व्यवसाय समोरील प्रमुख समस्या व उपाय योजना:-

डा. शंभुरे एस. डी.

इतिहास विभाग कै. रमेश दगडकर महाविद्यालय सोलापूर

Corresponding Author- डा. शंभुरे एस. डी.

Email- shivajiambhure0104@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7509348

सारांश:-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. प्राचीन काळापासून शेती व्यवसायाचा पार महत्त्व आहे. आज सुद्धा 75 टक्के लोक शेती व्यवसाय करतात. भारताने, कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे शेती ही निर्मगावर अवलंबून आहे कारण कधी जास्त पाऊस तर कधी कमी पाऊस पडतो. यानेच शेती वावरील सरकारची टोम अशी भूमिका नाही किंवा शेतीनाशाला हानीमात्र नाही. आज समाजाने जागृती झाल्यामुळे संपूर्ण समाज शिक्षण घेऊन नोकरी किंवा इतर व्यवसाय निमित्ताने भद्राकडे राहण्याचा कल वाढला आहे. त्यामुळे शेतमजुरांचा देखील पार मोठा प्रश्न आहे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती हलाकीची झाल्यामुळे शेती मधील अवजारे, खत, वियाणं हे योग्य वेळी घेणे शक्य होईना. यानेच खत, वियाणाचे दर पार किमती वाढल्या आहेत आणि आवडी जाणप शेतीकडे. व्यवसाय म्हणून पाहून नाहीत जगाच्या तुलनेत शेतीमाती मृद्विज्ञा खूपच अनुभवा आहेत. याचा परिणाम शेतकऱ्यांमधील अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्यामुळे शेती व्यवसाय करणे आव्हान निर्माण झाले आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश:-

शोधनिबंध लिहिण्यामाठी खायील उद्देश निर्धारित करण्यात आले आहेत

भारतीय शेती व्यवसायाचा अभ्यास करणे

भारतीय शेती व्यवसायातील समस्यांचा अभ्यास करणे

शेती व्यवसायातील समस्या सोडविण्यामाठी उपाययोजना शोधने

संशोधन पद्धती:-

वरील शोध निबंध तयार करण्यामाठी दुय्यम माधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे त्यामाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, दैनिक वर्तमान अग्रलेख, इंटरनेट, इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आला आहे

गृहतीके:-

शेती व्यवसाय निर्मगावर अवलंबून आहे शेती व्यवसायामाठी शासनाची उदासीनता दिमून येते शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागतो शेती व्यवसाय समोरील समस्या:-

भारतातील उत्पादनक्षम शेतीपैकी बहुतांश शेती ही कोरडवाहू आहे दरवर्षी शेतीत कोरड्या व ओल्या दुष्काळाच्या रूपाने हमखास फटका बसतो. दिवसेंदिवस वाढत चाललेल्या प्रदूषणामुळे ऋतुचक्रात अनियमता बदल होत आहेत याचा परिणाम अवकाळी पाऊस, वादळ, वारे, गारपीट, भूकंप, पिकावर पडणारी रोगराई, मी शेती व्यवसायामाठी अतिशय घातक संकट आहेत ही अम्मानी किंवा नैसर्गिक संकट कधी येतील हे कळत नाही कळाल तर ती थांबवता येत नाहीत ती संकटात थांबण्यामाठी शेतकरी पूर्णतः हतबल ठरतो.

शेतीचे बदलते स्वरूप:-

देशाची झपाट्याने वाढणारी लोकसंख्या त्या

लोकांनी राहण्यामाठी बांधलेल्या घरांमुळे शहर झपाट्याने वाढत, आहेत याच वेळाने जमीन कमी होत आहे उत्पादन वाढीमाठी मापून पडित जमीन वहीची खाली आपण आहे त्यामुळे जनावरांचा चांगल्यामाठी कुरमो उरली नाहीत परिणामी शेतकऱ्यांना नाई, म्हशी, सांभाळणे शक्य होईना. शेतीकडे पूर्वीमाखी जनावर नसल्यामुळे आणि आहेत त्या नाही खाण्यामाठ मकम चांगे मिळत नसल्यामुळे त्यांच्यापासून मिळणारे शेणखत कमी झाले आहे. जमिनीला खत मिळत नसल्यामुळे मुनीकता कमी होत आहे. रामायनिक खते पार मोठ्या किमतीत विकत घ्यावे लागत आहेत. रामायनिक खतातील भेसळ मुनीकता कमी होण्यास कारणीभूत ठरत आहे.

शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती व शेती व्यवसाय:-

भारतातील ग्रामीण शेतकरी बहुतेक अज्ञानी व अडाणी असल्यामुळे तो धर्मकारणात व लग्नकार्यात पार मोठ्या प्रमाणात खर्च करत असतो विशेष म्हणजे ऊन पाऊस वादळ वारे कशाची पर्वा न करता कुटुंबाला सोबत घेऊन दिवस-रात्र वैद्यामाखी अंतावर रावराव करणारा शेतकरी मावकार. आडल्या व व्यापाराच्या उधारी उमनवारी परत करून नेमक्या पेरणीच्या वेळी आर्थिक दृष्ट्या कंगाल बनलेला असतो पेरणीमाठी पुरेची भांडवल नसल्यामुळे व्यापाऱ्याकडून खत-बी- वियाणे उधार पेरणी करतो दुष्काळामुळे दुवार पेरणी करण्याची वेळ आल्यानंतर तो आर्थिक दृष्ट्या पूर्ण खचून जातो पेरणी करवी तर भांडवल नाही सोडून द्यावी तर उदरनिर्वाणाठी दुसरे साधन नाही अशा विविध अवस्थेत मापडलेल्या शेतकऱ्यांना कारीत पकडून उदा उत्पादित माल याच व्यापाऱ्याला विक्री करण्याच्या अटीवर त्यांच्याकडून व्याजाने पैसे घेतो मुणी आल्यानंतर सर्वप्रथम व्यापारी आपली रकम व्याजासह

शेतकऱ्यास देतो त्याच पैशात
उरले तेवढेच पैसे शेतकऱ्यास देतो त्याच पैशात
मुलाचे शिक्षण या सर्व अधिकारावे
लघू. मुलाचे शिक्षण या सर्व अधिकारावे
आणि आशा अनेक कारणामुळे शेतकऱ्याकडे
भांडवल नसते हे एक फार मोठी शेतकऱ्यासमोर
आहे.

शेतकऱ्यांच्या शेतकरी विषयी नकारार्थी दृष्टिकोन:-

कुठलाही व्यवसाय* भांडवल असल्याशिवाय
व्यवसाय करत नाही त्यामुळे प्रत्येक व्यवसाय
विशिष्ट बँका व पतसंस्था कर्जवाटप करित
आसता व पतसंस्था कर्ज वाटप करित असताना बँका व पतसंस्था
कर्ज घेऊन विषयी नकारार्थी दृष्टिकोन असतो. कारण
व्यापारी, कारखानदार, यांना विशेष सवलती
मागील तेवढे कर्ज मिळते परंतु शेतकऱ्यांना कर्ज
आडवतून मिळाले तर जागोजागी आडवतून करून
पैसे घेऊन मगच कर्ज मंजूर करतात व्यापारी
कारखानदार. व्यापार कारखाना यांच्या तोटा दर्शून कर्ज
वाटप नाहीत तरी बँका त्यांची वसुली करित नाहीत उलट
शेतकऱ्याने कर्जाची परतफेड केली नाही तर बँक
वारसा कडून कर्ज वसूल करते भारतामध्ये सुद्धा
उद्योजक फार मोठी रक्कम उचलून
पळून गेलेले आहेत पतसंस्थांचा शेती आणि
विषयी नकारार्थी दृष्टिकोन पक्का ठरलेला आहे
शेतकऱ्यासमोर ही एक मोठी समस्या आहे

शेतकऱ्यांचे व्यापाऱ्याकडून होणारे शोषण:-

भारतामध्ये कुठल्याही शेती मालाला हमीभाव
नाही. ज्या मालाला हमीभाव मिळाला आहे त्याची वेळेवर
खरेदी होत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आपल्या
गरजा भागण्यासाठी व्यापारी सांगतील त्या
माल विकवा लागतो शेतकऱ्यांचा माल
विकल्यानंतर त्या मालाला भाव येतो तेव्हा शेतकऱ्यांचा
माल त्यांच्या हातातून गेलेला असतो त्यातच शेतकऱ्यांनी
व्यापाऱ्याकडून कर्ज घेतलेले असते कर्ज फेडण्यासाठी तो
माल विकतो हमीभाव नसल्यामुळे ही एक
शेतकऱ्यासमोर मोठी समस्या आहे

शेतकऱ्यांची कमतरता व त्यांची मानसिकता:-

शेती व्यवसाय हा बऱ्याच प्रमाणावर शेतमजुरावर
राहतो. त्यामुळे शेती कामासाठी मनुष्य बळ
प्रमाणात लागते. ३०-३५ वर्षांपूर्वी भारतात
शेतकरीकरण झालेले नव्हते. दळणवळणाच्या सुख सुविधा
नव्हत्या. समाज शिक्षण घेत नव्हता. त्यामुळे बरेच लोक
गावात राहत असत. तेव्हा मजुराची कमतरता
नव्हती परंतु आज प्रत्येक जाती धर्मातील लोक शिक्षण घेत
आहेत औद्योगीकरणामुळे शहरीकरण वाढले याचा परिणाम
शेतीमध्ये शेतमजूर संख्या कमी झालेली आहे दुसरे म्हणजे

शेतमजुरांची अशी मानसिकता झाली आहे की आपल्याला
शहरांमध्ये जास्त पैसा मिळतो मुलांना पण शिकविता येते
ग्रामीण भागात त्यांना उदासीनता वाटते ही त्यांची
मानसिकता झाली या त्यांच्या मानसिकतेमुळे शेतामध्ये
काम करणाऱ्यांची संख्या कमी झालेली आहे ही एक शेतकरी
समोरील फार मोठी समस्या आहे

शासनाचे शेतीविषयक उदासीन धोरण:-

भारत हा कृषिप्रधान देश असूनही आणि भारताने
शेती हा प्रमुख व्यवसाय असून सुद्धा शासनाचे या
व्यवसायाकडे विशेष लक्ष नाही. भारतातील शेती ही
निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे दुष्काळाच्या काळात
शेतकऱ्यांच्या मदतीसाठी शासन धावून येत नाही
त्याचबरोबर शेतकऱ्यांसाठी धान्य माठवण्यासाठी कुठलीही
गोदाम नाहीत. किंवा हमीभाव देण्याकडे त्यांचे लक्ष नाही
तसेच त्यांच्या आयात- निर्यात धोरणामुळे शेतकऱ्याला फार
मोठा फटका वसतो काय खोदणे जलसिंचन करणे हे
शासनाचे कर्तव्य असते परंतु जे काय थोड्या प्रमाणात
जलसिंचन होत आहे त्यामध्ये सुद्धा फार मोठा भ्रष्टाचार होत
आहे बरेच शेत तळे कागदोपत्रीच आहेत अशा प्रकारे
शेतकऱ्या विषयी शासनाचे जे उदासीन धोरण आहे ते एक
शेतकऱ्यांसमोर फार मोठे समस्या आहे

शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगाचा अभाव:-

महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळ्या
विशिष्ट धान्य पिकविले जाते यामध्ये मराठवाडा विदर्भात
कापूस किंवा सोयाबीन पिकाचे फार मोठे उत्पन्न काढल्या
जाते परंतु कापूस व सोयाबीन वर प्रक्रिया करणारे कुठलेच
उद्योग नाहीत ऊस भरपूर निघतो तिथे साखर कारखाने
कमी आहेत जे आहेत ते व्यवस्थित चालत नाहीत बहुतेक
साखर कारखाने राजकीय पुढाऱ्यांनी विकून घेतले आहेत
किंवा त्यांनी स्वतंत्र खाजगी विकत घेतले आहेत त्यामुळे
शेतकरी फार मोठ्या प्रमाणात अडचणीत येतो शेतकऱ्यांना
आपला माल कुठे विकवा हेच कळत नाही शेतीमालावर
प्रक्रिया करणारे उद्योग नसल्यामुळे शेतकऱ्यां पुढे फार
मोठ्या समस्या निर्माण होतात.

शेतकऱ्यांमधील अज्ञान:-

कुठलाही व्यवसाय यशस्वीरित्या करायचा असेल
तर तो व्यक्ती सुशिक्षित असला पाहिजेत. परंतु भारतातील
आजही फार मोठ्या प्रमाणात शेतकरी अडाणी व अज्ञानी
आहेत त्यांना शेती व्यवसायाची योग्य नियोजन लावता येत
नाहीत. किंवा शेतीमा लाचे मार्केटिंग करता येत नाही
त्यामुळे वर्षभर रावतून त्याला जेवढे पैसे मिळत नाहीत
तेवढे व्यापाऱ्याला एका दिवसात पैसे मिळते मिळतात
त्यामुळे शेतकऱ्यांचं अज्ञान सुद्धा शेतकऱ्यासमोरच एक मोठे
समाज होऊन बसली आहे

Agriculture Development towards Sustainability

खर्च अधिक व उत्पादन कमी:-

भारतातील शेतीची उत्पादक धमता विकसित देशाच्या तुलनेत फार कमी आहे अमेरिकेत 2001 मध्ये प्रति हेक्टर भारताची उत्पादकता ७२१० किलो ग्रॅम तसेच जपानमध्ये ६६६० किलो ग्रॅम चीनमध्ये ६३५० किलोग्रॅम तर भारतात 2640 किलो ग्रॅम आहे भारतामध्ये २७४० किलो ग्राम आणि भारतात हमीभाव नसल्यामुळे शेतकऱ्यांचा खर्च जास्त होतो परंतु त्या प्रमाणात त्यांच्या मालाचे पैसे होत नाहीत यामुळे उत्पादन झाले असले तरी उत्पादनापेक्षा खर्च जास्त होत आहे ही एक फार मोठी समस्या आहे

शेती व्यवसाय समोरील उपाय:-

शेतीमालाची साठवणूक करण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात व्यवस्था करण्यात यावी.

शेतकऱ्यांना पीक विमा उतरण्यासाठी अधिकाधिक प्रमाणात प्रोत्साहित करावे पिकाचे नुकसान झाल्यास संबंधित शेतकऱ्यांना तात्काळीन पिक विमा देण्याची व्यवस्था असावी जेणेकरून पिक विमा साठी शेतकऱ्यांची विश्वास अहर्ता वाढेल शेती पदवीधर तरुणामार्फत कृषी संलग्न व्यवसाय केंद्राची स्थापना करून त्यांच्या मार्फत शेती अवजारे, खते, कीटकनाशके, यांचे विक्री प्रतिनिधी आणि शेतकऱ्यांना हवी ती माहिती देण्याची जबाबदारी शासनाने घ्यावी शासनाने हमीभावाची जास्तीत जास्त काळजी घ्यावी जेणेकरून शेतकऱ्यांची व्यापार लूट करणार नाहीत सिंचन क्षेत्र वाढविण्यासाठी व पाणी टंचाईवर मात करण्यासाठी भारत सरकारने नद्या जोड प्रकल्पाची मांडलेली कल्पना हाती घ्यावी तसेच शेतकऱ्यांना शेतीला पाणी देण्यासाठी ठिवक सिंचन सारखे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी मार्गदर्शन व्यापक प्रमाणात करावी त्यासाठी शेतकऱ्यांना आर्थिक सहावे द्यावे

शेतकऱ्यांना आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी शेतीमालासाठी किंवा शेतीचे धान्य खरेदी विक्री करण्यासाठी उत्तम बाजारपेठ निर्माण करावी तेव्हा शासनाने शेतीमालाचा किमान भाव निश्चित करावा

समारोप:-

वरील लेखांमधून आपण भारतातील शेतकऱ्यांच्या समस्या त्यांच्या पुढील आव्हाने व उपाययोजनाचा थोडक्यात अभ्यास केला आहे यावरून असे दिसून येते की भारतातील शेती व्यवसाय हा अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहे यासाठी शासनाने शेती विकासाकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे शेती व्यवसायात निर्माण होणाऱ्या अडचणी सोडविण्यासाठी शासकीय स्तरावर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे शेती व्यवसाय संबंधित आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अधिक अधिक प्रसार करून शेतकऱ्यापर्यंत हे तंत्रज्ञान पोहोचणे

अत्यावश्यक आहे बहुतांश वेळा ग्रामीण भागातील निरक्षर शेतकऱ्यांना काही वेळा तर ग्रामीण संस्थेतील जनप्रतिनिधींनी व सरपंच यांनी शासकीय योजनांची माहिती करून देणे आवश्यक आहे

संदर्भ ग्रंथ

- १) डॉ.सतीश ठोंवरे-कृषी घटक कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद
- २) यादव आनंद-ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समस्या - मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे
- ३) मुंदेकर श्रीराम-ग्रामीण साहित्य प्रेरणा आणि प्रयोजन-दिलीप राज प्रकाशन पुणे
- ४) चंदनशिव भास्कर-माती आणि नाती-निर्मल प्रकाशन नांदेड

PRINCIPAL

Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani